

Gunhild Agger:

Tradition og forandring

– en analyse af *Elskere elsk* og *Stammerne*

I: 70'ernes historie

Mange har i dag travlt med at skrive 70'ernes historie. Det havde Ulrik Gräs travlt med allerede i 70'erne. Både som historiskrivning og som afsøgning af venstrefløjens mest brændbare dilemmaer er Ulrik Gräs' romaner centrale. Det gælder især de sidste: *Elskere elsk* (1976) og *Stammerne* (1978).

De er begge udgivet af Socialistisk Bogklub på Modtryk efter at de først er udkommet på forfatterens forlag Attika. Men de har indtil nu ikke spillet nogen større rolle i venstrefløjens debat om arbejderlitteratur, æstetik og sanselighed, kønspolitik, klassesynsvinkel og individualitet. Det er en skam. Det er nemlig karakteristisk for romanerne, at de tematiserer begivenheder og forhold af vital betydning for perioden – kvindebevægelsen, forholdet mellem Socialdemokratiet, DKP og VS, arbejdsløsheden, socialisationen i 40'erne og 50'erne for blot at nævne nogle af de mest påtrængende. Men de gør det hele tiden i forhold til bestemte individer og disses personlige historie og udvikling. Romanerne er spændende i deres forløb, og de appellerer til mange planer i læserens sansesystem. Problemerne indfanges hele tiden konkret, i en typisk og genkendelig detalje. F.eks. genkender jeg i hvert fald selv tydeligt en del af stemningen omkring kvindeåret 1975 i følgende passage:

»Der blev fikset på bilradioen, og en stemme i den erklærede, at det at være mand var et helvede hvis sandheden skulle frem. Chaufføren sagde »hold da helt kæft«, grinede med ryggen, fandt noget musik på et andet program og fortsatte op i sine egne øjne, som talte han med sig selv i bakspejlet: Hvis vi nu skal have mandeår som vi har haft kvindeår, så kunne de mænd godt få nogen klø på min anvisning!« (*Elskere elsk* p. 8-9).

Som programskrifter eller handlingsanvisere er romanerne måske ikke særlig klare, men som indfangere af store stykker virkelighed og centrale problemstillinger i samme virkelighed er de fascinerende. Undertiden er de også provokerende og frastødende i deres måde at fremstille problemerne på.

Romanerne sprænger kategorien arbejderlitteratur i snæver betydning (af, om, til arbejdere), men giver til gengæld et kvalificeret bud på litteratur, der er skrevet ud fra en arbejderklassesynsvinkel og omhandler forhold der vedrører individer i arbejderklassen og på venstrefløjen.

II: Elskere elsk

I epilogen fra 1978 holder Ulrik Gräs revy over personerne fra *Elskere elsk*. Heri hedder det:

»Charles blev færdselsdræbt. Karl John indkaldtes til ligsynet da de en tid boede i samme ejendom i Saxogade. Tatoveringen på ligets overarm var klar og tydelig. Der stod ikke Elsk Elskere men Elskere Elsk. Først senere gik det op for ham at det gjorde en forskel.« (p. 205)

Epilogens sidste ord viser hen til en central passage i romanen. Hovedpersonen, fortælleren Karl John, er på sin nedtur kommet til København, hvor han møder en junkie ved navn Charles:

»En tusch rullede på hans overarm med en slagsang som han havde hentet i Østen, Elsk Elskere, og jeg hørte ord som jeg ikke fik fulgt op fordi deres lyd kimedede i mit hoved, jeg var altid kommet for sent, til aftaler og indsigt, til revolutioner og alt det andre var i gang med, og en digter der hed Johannes, viste sine smarte pletter mellem fingrene og smed ord om sig som blomster, nedspildt spruttende af syre, og nogen fra revolutionen sang mig ind imellem sig, og i et glimt så jeg den ny verden som de gik baglæns imod for ikke at vende ryggen til den gamle der havde kniven fremme, og det var ikke nogen gummidolk.« (p. 182-83)

Et af slagordene fra slutningen af 60'erne og begyndelsen af 70'erne lød: »Spring, kammerat, den gamle verden er efter dig!« Karl John har aldrig nået at springe fordi den gamle verden var efter ham.

Det bogen handler om er hvordan han gradvist bliver klar over, at han er en *del* af den gamle verden, der har »kniven fremme«. Han finder ud af hvor hårdt det tag er, som den gamle verden har i ham – hvor umuligt det er for ham at blive forvandlet og gå over i den ny. Han forsøger nogle hop, men tager aldrig springet. Måske også fordi den ny verden er vanskelig at leve i. Samtidig er han langt fra lykkelig i den gamle verden. Det at være mand i den er faktisk »et helvede«.

Omvendingen af slagordet koncentrerer denne problematik. Elsk Elskere må først og fremmest forstås som en opfordring til *kvinderne*, noget der tilhører den gamle verden. *Elskere Elsk* har en anden retning. Det må forstås som en opfordring til *mændene* – om at forlade den traditionelle mandsrolle, om at elske sig selv mindre og andre, herunder kvinderne, mere. Det er den ny verdens slagord.

Romanens hovedanliggende vil jeg karakterisere som en diagnosticering af *mændenes situation og reaktion under dobbeltangrebet fra dels kvindebevægelsen, dels krisen*. De mænd det drejer sig om kommer fra arbejderklassen, og deres socialisation har ikke gjort dem særlig skikkede til at møde hverken kvindebevægelsens eller krisens udfordringer.

1. Kvinden i opbrud

Romanen er opbygget som en *nedtur* i forhold til fortællerens, Karl Johns, eget udgangspunkt, hans orientering og værdier. Det faste i hans liv har været hans kammerat Leif og dennes kone Jette, deres ægteskab, hjem og deres faste forhold til ham selv: »De ville straks sende bud hvis jeg blev væk to aftener i træk.« (p. 15)

Leif og Jette lever i et helt traditionelt forhold. Det er Leif der bestemmer, og Jette der underordner sig og sørger for det praktiske i husholdningen. Tilsyneladende er forholdet idyllisk og rollefordelingen accepteret af begge parter:

»Og der var de mange aftener med hjemmehygge i den lille stue, deres brudebillede stod i farver på TV-apparatet som vi altid havde tændt. Jeg hørte absolut til selv om det var deres hjem som gifte folk.« (p. 15)

Men allerede fra første side er dette faste holdepunkt i sammenbrud, Karl John er arbejdsløs, Leif er efter en arbejdsløshedsperiode på vej til et job i Sverige, Jette er truet af firing – og i radioen erklærer de »at det at være mand var et helvede hvis sandheden skulle frem«.

I bogens 1. del fremstilles Jettes opbrud, hendes »forvandling« (som Leif udtrykker det), fra tilsyneladende veltilpasset opvartende ansigtsløs og tavs kvinde til selvstændigt væsen med sin egen vilje, lydhørhed overfor sine egne behov og evne til at sætte forandringer igennem.

At Leif arbejder i Sverige har umiddelbart to virkninger. Dels bliver det lettere for Jette at frigøre sig fra hans dominans – han har aldrig et øjeblik sat spørgsmålstegn ved noget som helst i deres forhold. Dels glider Karl John ind i Leifs gamle rolle i det lille hjem, men han gør det i modereret udgave og helt uden Leifs autoritet. Dermed bliver det klarere for Jette hvordan hendes rolle normalt har været. Samtidig er det oplagt at Jettes tilpasethed kun har været tilsyneladende, hvad hun også selv senere bekræfter.

Det demonstreres gennem det lille træk, at hun den første aften Leif er fraværende afbryder fjernsynet på en anden måde end ham, uden at vente på det obligatoriske godnatbillede, midt i snakken fra ansigtet på skærmen. Med afbrydelsen viser hun, at hun ikke længere vil acceptere passiviserende hyggeskabende underholdning. Karl John får heller ikke samme service som før. Han må selv skænke sin egen kaffe!

At Karl John efterhånden også overtager Leifs »plads« i sengen hos Jette kan ikke anfægte den udviklingsproces, som er i gang. Jette engagerer sig i stigende grad i fag- og kvindepolitisk arbejde på sin arbejdsplads, og 1. del ender med at hun smider Karl John ud af lejligheden – og at hun skriver til Leif i Sverige for at fortælle ham at hun vil skilles. Derefter flytter hun selv – efter at hun er blevet fyret – sammen med nogle kvinder i et kollektiv på landet. Dermed har hun definitivt gjort op med dominansforholdet – og med Leifs drøm, nemlig at se hende som hjemmegående husmor i et parcelhus på bakkerne.

Jettes udvikling gengives kun i dialogerne med hendes egne ord og ud fra hendes egen forståelsesramme. Den fiktive fortæl-

ler i romanen er Karl John, og hans synsvinkel er den bærende i fremstillingen. Det er noget af et fortælleteknisk scoop, fordi der herigennem opstår en skarp modsætning mellem på den ene side den faktiske udviklingsproces, som den fremstilles gennem Jettes handlinger og replikker – og på den anden side Karl Johns uforstående synsvinkel. Undertiden tipper modsætningen over i det komiske.

Det er karakteristisk for Karl John, at han simpelthen ikke forstår oprøret. Lige siden sin barndom har han altid stået i skyggen af Leif, og i Leifs og Jettes forhold har han været tredje hjul – omend et stærkt værdsat tredje hjul. I Leifs fravær opfatter Karl John sig selv som vogter – han skal passe på Leifs kone og hans lejlighed og levere begge dele tilbage i uskadt stand, når Leif kommer hjem.

Karl John evner ikke at fortolke oprøret i andre kategorier end helt traditionelt kønsbestemte, nemlig at Jette savner et mandfolk der kan (s)tyre hende. Når hun går til kvindemøder mener han at hun er ude med en anden elsker, og hans forsøg på at få sat en stopper for det bliver da at tilbyde sig oftere som elsker:

»Jeg blev nødt til at sætte tingene lidt på plads. – Dame, sagde jeg, og var uforsigtigt nok til at nævne elskereren som på det nærmeste havde materialiseret sig efter at min fremgangsmåde var løbet af sporet. Hvem anden end elskereren kunne gøre hende så komplet vanvittig! Stiltfærdig forsøgte jeg at forklare hende at osse jeg fandt ordningen rimelig med mig som kapellan mens Leif var i Sverige men der måtte være grænser for udskejelserne, og med tredobbelt pik var den overskredet!« (p. 45-46)

Hvor Jette er inde i en omvurderingsproces i forhold til hele sit hidtidige liv, forandrer Karl John sig ikke. Overfor Jettes »Tidene skifter!« kan han ikke stille noget op:

»Hun foreslog, at jeg skulle se mig selv i en større sammenhæng, og jeg kiggede mig rundt i stuen men kunne kun få øje på hende.« (p. 39)

2. *Manden på nedtur*

Bogens 2. del behandler mændenes rådvildhed gennem adskilli-

ge faser fra indemuring over drukture i byen til genoptagelse af den traditionelle samlivsform med en anden pige i rollen som husmor. Jettes brud har truffet Leif uforberedt i den forstand, at han ikke har villet se i øjnene, at en ændring var under opsejling. Hans grundlæggende reaktion efter hjemkomsten fra Sverige er derfor et forsøg på at fastholde hende fremfor et forsøg på at finde ud af hvad der var i vejen. Bruddet betyder ikke noget opbrud mod en ny livsform for Leif – ligesom Karl John hænger han smerteligt fast i den gamle. At Jette ikke er der længere er et fysisk, psykisk og ikke mindst praktisk savn, og han nægter at acceptere det.

Konkret giver det sig udslag i at han ikke vil udlevere hendes ejendele fra lejligheden, i at han drømmer hun kommer tilbage, og i at han tager ud for at hente hende »hjem« – selvfølgelig uden resultat. Samtidig sidder forsmædelserne over at det er *hende*, der er gået fra *ham*, dybt i Leif. I de mandlige konventioners verden er det et nederlag for det sociale omdømme, som i første omgang får ham til at mure sig inde i lejligheden for at undgå konfrontation med andre. I anden omgang omdanner han symbolsk nederlaget til dets modsætning, nemlig at det er *ham* der har brændt *hende* af. Det sker ved at han samler alle hendes ejendele sammen og sætter ild til dem:

»Nu er hun brændt af for evigt, sagde Leif. Den satans kælling, hun havde nær trukket mig med!« (p. 139)

Jette smed Karl John ud af lejligheden. Ved Leifs hjemkomst bliver Karl John genoptaget. Han deler og deltager i Leifs reaktioner, omend i mildere form. Han forsøger ikke på noget tidspunkt at selvstændiggøre sig i forhold til Leifs tilværelse eller at forklare ham hvad der er sket med Jette eller mellem ham selv og Jette.

Det er ikke nødvendigt for de to mænd at arbejde, og de kan derfor koncentrere sig helt om følelserne. På dette punkt foretager Ulrik Gräs gennem arbejdsløsheden en slags omvendning af den traditionelle mandsrolle: kvinden er dén der kan foretage brud og starte på en ny tilværelse – mens mændene sidder uvirkelige tilbage, begravet i følelser til halsen.

Økonomisk kan de to mænd klare sig for Leifs svenske opsparring – og for Karl Johns arbejdsløshedsunderstøttelse. Derimod

kniber det mere på det praktiske område.

Når Karl John genoptages i lejligheden er det dels fordi han er Leifs ven og medlever i sorgen, men det er også med den underforståelse at de *praktiske* opgaver nu påhviler ham. Karl John accepterer at gøre indkøb, men *ikke* at gå ind i husmoderens rolle som sådan:

»Jeg skulle fanme ikke ende i selskab med de hjemmegående, sidde sammen med dem og glo på hans roterende underbukser i vaskemaskinen.« (p. 74)

Problemet løses i første omgang ved at de får en evnesvag dreng, Thomas, til at købe ind, gøre (nødtørfigt) rent, vaske og lave mad.

Men også denne model betegner en nødløsning. Jettes seksuelle funktioner kan Thomas ikke varetage, og efter den symbolske afbrænding af Jette etablerer Leif hurtigt et forhold til en ny pige, Aase. Thomas ryger ud og Aase ind.

Aase repræsenterer tilsyneladende alle Jettes eftergivende, passive og konforme sider. Hun varetager det reproduktive arbejde til perfektion, og hun vil gerne det som Jette vendte sig imod: være hjemmegående, få børn, flytte i parcelhus. Hun lader sig hundse med af Leif.

Overfor Karl John er hun derimod fjendtlig fordi han forekommer hende at være et forstyrrende og unormalt element i det parforhold hun ønsker til Leif. Aases eneste fejl er, at hun ikke er Jette. Kun én gang begår hun en selvstændig handling overfor Leif, nemlig da hun på et værtshus tilkalder en ambulance til ham fordi han er døddrukken og aggressiv. Han bliver i stedet hentet af politiet og kommer i detentionen.

Overfor Aases opsætsighed griber Leif igen til den type strafbehandling som han foretog overfor Jette på det symbolske plan. Og denne gang får den reelle konsekvenser i forhold til den sagsløse Aase: den hængning der var mere eller mindre symbolsk ment bliver til virkelighed, og hun dør. Også i denne situation står Karl John i sin passive fastlåste tilskuerrolle.

3. Flugten fra den ny virkelighed

Aases død fremtvinger et opbrud for Leif og Karl John. Men det bliver ikke et opbrud der fører frem til nye erkendelser, men snarere en *flugt*. Om Leif hører vi, at han får job i Grønland. At tage til Grønland er ensbetydende med arbejde og faste rammer, ordnet af andre:

»En flyvemaskine ventede, med oppasning ombord, bus ved ankomsten, indkvartering, kost og logi og arbejde ved siden af.« (p. 179)

Altså en flugt fra selvstændig stillingtagen, fra revision af normerne. Karl John vælger en anden flugtmulighed, han tager til København, til Istedgade, der minder om hans arbejderkvarter derhjemme. Hans mål er mere eller mindre diffust det banale at gå til bunds i storbyen, og det er nær ved at lykkes.

Et velmenende resocialiseringsforsøg fra nogle intellektuelle socialisters side ender i et pinligt sammenstød mellem klassenormer. De intellektuelles solidaritet gælder mere den abstrakte arbejderklasse («arbejderklassens historiske mission») end det konkrete, utiltalende, gonorré-befængte individ, som oven i købet udfordrer dem i krocket. Billedet af kystbanekollektivet forekommer dog en anelse stereotypt:

»Se, når jeg skal ind til København så tager jeg den direkte vej med kystbanen, sagde tandlægen . . . . Arkitekten bekræftede, og det lød længe, som talte de om trafikproblemer men emnet var socialismen, og det drejede sig om at trække på samme hammel på vejen imod den, som de små hjul på kystbanen.« (p. 197)

Det bliver ikke de venstreorienterede kollektivistiske der forhindrer Karl John i at nå bunden, men to DKU'ere, som han har mødt i toget på vej til København. De skaffer ham job som tjener på et værtshus. Dermed ender nedturen for Karl John.

4. *Identitet og socialisation*

Som tidligere nævnt er romanens hovedtema arbejdermændenes situation og reaktion under dobbeltangrebet fra dels kvindebevægelsen, dels krisen.

Det fremgår af forløbsanalysen, at krisen ikke skildres som en faktor, der umiddelbart er fremmede for de traditionelle forholds bevarelse. Krisen giver tværtimod stødet til opbrud for mange kvinder, bort fra den tilpassede og underordnede rolle i ægteskabet, hen mod en ny selvstændighed. Kvindebevægelsen – og i romanen kvindeåret – bliver fødselshjælper i selvstændiggørelsesprocessen.

Denne fremstilling svarer til én tendens i 70'ernes Danmark, hvor antallet af udearbejdende kvinder i absolutte tal er steget, og hvor kvindebevægelsen har konsolideret sig. En anden tendens er *traditionaliseringen*, der nok især rammer de helt unge piger. Denne tendens indoptages også i romanen, gennem Aase, men fremstilles som sagt som dødbringende.

Konsekvensen af kvindefrigørelsen bliver dermed at kærligheden ikke længere er mulig på den gamle måde, som ejendoms- og undertrykkelsesforhold, som i 50'erne og 60'erne. Tiderne er skiftet, forholdet mellem kønnene ændret.

Man kan godt forsøge tilbageskruning. Men det er enten ensbetydende med *idioti* som det vises i forbindelse med den åndeligt handicappede Thomas, der for en tid overtager husholdningsarbejdet i romanen. Anderledes udtrykt: kun en sinke vil være tilfreds med at opvarte voksne mænd der godt kan tage vare på sig selv.

Eller også fører det til *døden*, som det næsten overtydeligt vises i forbindelse med Aase. Overfor et menneske der er så villigt til underkastelse som hun er, og som har så lidt selvstændighed, træder de mest primitive herre-slave-mekanismer i funktion, og det ender med den svages udslettelse.

Men når det traditionelle forhold mellem kønnene ikke længere er muligt, hvad så med de traditionelle kønsroller? For Jette er denne side af sagen enkel: hun udvikler sig som selvstændigt individ. Problemet er mændenes. Kvindens selvstændighed betyder for den traditionelle mand fra arbejderklassen – som han fremstilles med Leif og Karl John som typiske eksempler – et *identitetstab*. I det øjeblik kvinden selvstændiggør sig har mændene ikke længere nogen til at bekræfte sig i deres identitet som mænd. Dermed skrider grundlaget for såvel deres arbejdsliv som deres privatliv.

Leif arbejdede for at være hovedforsørger. Han ville ikke acceptere arbejdsløsheden, fordi den invaliderede ham netop i denne egenskab. I det øjeblik han ikke længere har nogen at arbejde for, mister arbejdet sin mening.

Karl John er fra starten arbejdsløs og i forholdet til Jette er han kun »vikar« for Leif. Alligevel oplever han Jettes selvstændiggørelse som om hun unddrager ham noget. – Det at hun forholder sig til andre mennesker, til faglige og politiske problemer og til kvindebevægelsen (i stedet for *kun* til ham) føler han som et personligt nederlag af uoverskuelige dimensioner.

Mens det lykkes for mange af kvinderne at finde en ny identitet, er det i Ulrik Gräs' fremstilling langt vanskeligere for mændene. På dette punkt går Ulrik Gräs i dybden. I den aktuelle situation viser det sig, at arbejdermændenes traditionelle fortolkningskategorier ikke blot er utilstrækkelige, men at de faktisk er helt ude af stand til at indfange forandringerne, så de bliver forståelige, og så mændene bliver i stand til at handle i forhold til den forandrede virkelighed.

Når dette er tilfældet skyldes det i høj grad *socialisationen* gennem skolen, arbejdslivet, værtshuslivet og medierne. Ulrik Gräs går ikke særlig tæt på pigeopdragelsen i denne sammenhæng, men i en række flashbacks anskueliggør han drengopdragelsen som dels en politisk og klassebestemt socialisation – dels

en socialisation til den »gamle« verden, til et bestemt mønster, som nu fundamentalt brydes op.

Arbejderdrengene er alle opdraget til *klassebevidsthed* i den forstand, at de er dybt mistænksomme overfor alt hvad der har med »overklassen« og dens livsform at gøre. Mellemlagene opfatter de som en moderniseret udgave af borgerskabet. Denne bevidsthed hviler på mange års erfaringer med klassesamfundet – men den er ude af stand til at forholde sig til det opbrud der er sket især i mellemlagene, og som i romanen fremstilles specielt i forbindelse med kvindebevægelsen.

Tilsvarende har drengene i arbejderkvarteret lært at socialdemokraterne (»Elefanten«) repræsenterer de »små« i samfundet, og at kommunisterne er nogle politiske uromagere. Det politiske opbrud på venstrefløjen kan de derfor kun møde med rådvildhed.

Kønspolitisk har drengene lært at de skal beherske pigerne, at de skal være hårde, bestemte, kontante i deres forhold til pigerne. De skal elskes, ikke elske. Overfor den nye kvindetype bliver resultatet igen rådvildhed og afmagt.

Socialisationen er således nøglen til forståelse af den aktuelle situation.

5. 101 kilometerstenen

I *Elskere elsk* får vi socialisationen i flash-backs. I en af Ulrik Gräs' tidligere romaner, *101 kilometerstenen* fra 1974, indgår socialisationen også som et centralt tema. Denne roman er opbygget i 3 dele, hvor 1. del fremstiller socialisationen i et arbejderkvarter der er identisk med Karl Johns, Leifs og Jettes. Bruddet med kvarteret og klassesolidariteten bliver i *101 kilometerstenen* et personligt problem for hovedpersonen Arno, som han først forvinder i det øjeblik han igen, i romanens sidste del, formår at tage stilling og solidarisere sig med de undertrykte, nu palæstinenserne. Der er således tale om en noget anderledes vægtning i vurderingen af arbejderopdragelsen end i *Elskere elsk*. Konformiteten og alt det utilstrækkelige fremhæves i *Elskere elsk*. Det er også med i *101 kilometerstenen*. Men der lægges

større vægt på nødvendigheden af det som Arno trods alt har lært som barn, nemlig at tage parti for de undertrykte, uanset hvilke begrænsninger eller fordomme de har: »Mennesket kan være en araber«.

III: Stammerne

1. 40'er-generationens socialisation til 70'erne

Stammerne betegner en videreførelse og uddybning af temaer fra såvel *101 kilometerstenen* som *Elskere elsk*. Den er bredere anlagt end nogen af de forudgående romaner, mere omfattende i

sine ambitioner. Med *Stammerne* fokuserer Ulrik Gräs dels direkte på socialisationen, 40'er generationens socialisation til 70'erne, igen ud fra arbejderklassens synsvinkel. Dels fokuserer han på 70'ernes klassemæssige, politiske og kønspolitiske brydninger. Sammenhængen opstår gennem hovedpersonen Dino, hvis udvikling følges gennem romanen. Forløbet er som i *101 kilometerstenen* tredelt.

1. del går tidsmæssigt fra 1945 til ca. 1960 og har socialisationen som hovedtema. Den er fortalt i 3. person, og handler om Dino og hans opvækst i Vestbyens arbejderkvarter. Den er holdt i præsens, hvilket kan have flere grunde. Dels bringer det fortiden nærmere og aktualiserer den som noget der har betydning lige nu. Dels er det let at flette drengens umiddelbare sansninger og følelser ind i præsens-formen:

. . . »det er som om hans far mærker det, for hans hånd kommer igen, langsomt frem og tilbage, lisså støt som kaffemøllen, bare det vil vare ved altid.« (p. 12)

Fremstillingen vrimler med konkret sansede detaljer der må vække genkendelsens fryd hos 40'er-generation: kaffemøllen (jvf. citatet ovenfor), Richs, Foska med Vitalius, hamstringstilbøjelighederne, hvis der nu skulle komme en ny krig, Tempo, o.s.v.

Såvel 2. som 3. del omhandler »dette 70'er-liv«. I begge dele er kærlighed, spørgsmålet om hvordan man kan leve sammen, koblet sammen med det politiske liv, spørgsmålet om forholdet mellem socialdemokratisk præget baggrund og DKP og VS som aktuelle alternativer.

I 2. del samles problematikken specielt om Gitte og DKP, mens den i 3. del centrerer om Ann-Mari og VS. Både 2. og 3. del er fortalt af et jeg – Dino – og veksler mellem præteritum og præsens.

Romanens hovedtemaer – 40'er-generationens socialisation til 70'erne og 70'er-livet – er koncentreret i titlen *Stammerne*. Ordet kan forstås på flere planer, der hver især indeholder forskellige synsvinkler på hovedtemaerne.

For det første kan det betyde det solide og sikre, det samlende element, som i f.eks. »træstamme« eller »grundstamme«. Overført på mennesker: dem man stammer fra, ordet konnoterer »af-

stamning«.

For det andet kan det betyde det direkte modsatte: de usikre, dem der er handicappede i talens brug. Hjælp til denne betydning leverer romanen selv flere steder, klarest måske p. 177, hvor det hedder:

»Det ville i det hele taget blive svært for alle dem der ikke vidste hvilket ben de skulle stå på. Hun [Gitte] sagde at det gik til hodet; man blev stammer af det.«

Og for det tredje kan det være et synonym for »klanerne«, en gruppe, gerne blandt naturfolk, der hører sammen. Mellem de enkelte stammer kan der opstå stammekrig. Alligevel har stammerne fælles livsmåde og forestillingsunivers, der kendetegner netop dem og adskiller dem fra andre.

Modsætningerne i arbejdersocialisationen fanges på denne måde ind i kort begreb, som en grundlæggende modsætning mellem det oprindelige, naturlige, sikre – og det utilstrækkelige og usikre.

2. *Barndom – 50'erne*

Bogens 1. del har som sagt socialisationen som hovedtema. I den forbindelse inddrages

- skolen
- boligkvarteret og fritiden
- forældrenes arbejde og familielivet
- det politiske liv

Fremstillingsmæssigt sker det ikke skematisk, men sådan at forbindelserne mellem de forskellige områder hele tiden er nærværende. For klarhedens skyld skal jeg her behandle områderne hver for sig, men undervejs kommer jeg også ind på sammenhænge.

Skolen

Skolen er »den store kommuneskole.« Den er hierarkisk opbygget. Øverst i hierarkiet står skoleinspektøren, derefter kommer lærere af forskellige slags og med forskellige sympatier. Domine-

rende er de lærere der foretrækker elever fra overklassen, som f.eks. Dinos klasselærer og inspektøren. Men der findes også lærere med en vis sympati for arbejderbørnene, som regnelæreren Storgaard og gymnastiklæreren Frederiksen.

Næste trin i hierarkiet udgøres af overklasseeleverne, der er sikre på at komme i mellemskolen og har gymnasiet som senere mål. Derefter kommer de almindelige elever, herunder arbejderbørnene, hvoraf hovedparten kommer i fri mellem og går ud af skolen efter 7. klasse.

Nederst befinder hjælpeklasseeleverne sig. De må vente til sidst med at komme ind, når klokken ringer, og betragtes med foragt af alle. Samtidig er truslen om at komme i hjælpeklasse konstant nærværende for mange af de almindelige elever, også Dino.

Lidt på tværs af denne opdeling mellem eleverne går en anden: nemlig mellem »nøglebørnene«, hvis mor arbejder på spinderiet, og de børn hvis mor er hjemmegående. Nøglebørnernes madpakker er kedelige, og de skal selv varme mad, når de kommer hjem, mens de hjemmegående mødres børn får spændende madpakker med – og ventes med varm mad, når de kommer hjem.

Skolen opleves således af Dino som en stærkt klassesdelt utryk og diskriminerende sammenhæng, hvis egentlige formål er hurtigt at sortere eleverne efter stort set allerede fastlagte retningslinjer. Efter at eleverne er blevet delt hedder det således:

»Skolen er på en måde blevet lettere, lærerne ved godt at der ikke læres en skid, og derfor kan de allesammen slappe af. De studerende er sendt videre, de klogeste med spidsede blyanter på gymnasiet. Uden for klassevinduet ligger fabrikken og venter på resten, det kan næsten ikke være anderledes.« (p. 76)

Konkret oplever Dino klassesdelingen gennem sin forelskelse i bagermesterdatteren Linda. En enkelt gang får Dino lov til at følge hende hjem, men han indser hurtigt at forelskelsen ikke kan overvinde klassebarrieren. Linda ender da også på gymnasiet,

»og der er ikke noget at stille op. De vil blive klogere og klogere for hver dag, Dino kan se dem forsvinde, som ind i en anden verden, hvor han ikke har nogen adgang.« (p. 77)

Skolen er på én gang en kopi af det klassedelte samfund – og en forberedelse og tilpasning til det.

Dinos eneste mulighed for at »snyde« i det på forhånd fastlagte mønster og få del i verdens rigdom er, mener han, at tage til søs. Konkret repræsenteres denne mulighed for brud og frihed i romanen af Dinos onkel Arkibal, der først er langturschauffør, dernæst sømand, og som altid dukker op med luksusgaver til Dino: appelsiner, elektrisk tog o.s.v. – og med en aura af eventyr omkring sig.

Boligkvarteret og fritiden

Ligesom skolen er opdelt er byen det også. Den grundlæggende opdeling går mellem Vestbyen, et kvarter af lejligheder fortrinsvis for arbejdere, og bakkerne, hvor de mere velhavende bor, i parcelhuse.

Arbejderkvarteret i Vestbyen er præget af to modstridende holdninger. På den ene side en ambition mod *opstigning*, mod bedre materielle forhold, mod »Bakkerne«. Denne holdning er særlig typisk for kvinderne. Således viser Dinos mor, Esther, sig som lidt af en snob i sin omgang med kunderne – hun er syerske – i sit valg af slagter o.s.v. Hun vil gerne ud af kvarteret. Og på den anden side er der en vis hygge, en vis *fællesskabsfølelse* omkring det at bo i Vestbyen, konkretiseret i mændenes samvær i købmandens baglokale, hvor der spilles kort, snakkes politik og drikkes bajere.

Nedadtil er Vestbyens befolkning afgrænset i forhold til de arbejdsløse, spritterne på havnen, »rosset« som Esther siger. I modsætning til de voksne har børnene en vis mulighed for kontakt med begge de to verdener der ligger udenfor arbejderkvarteret. Men kun en kontakt der bygger på iagttagelse. Dino tilbringer uden sin mors vidende mange timer i havnekvarteret, hvor han iagttager livet omkring værtshuset Lumskebugten og spritterne. Og skolekammeraten Fido går med aviser i Bakkerne og udmaler overfor Dino hvor meget luksus der findes. Kontaktmulighederne gennem skolen er som sagt ikke store.

Endelig er der badeanstalten og biografen som muligheder for indsigt i andres indretning og liv.

Arbejdet og familien

Den opdeling der karakteriserer tilværelsen i skolen og byen gentager sig i arbejdet. Dinos far, Paul Ejnar, er familiens hovedforsørger. Han arbejder på den fabrik der ligger udenfor skolen. Ligesom skolen er fabrikken *hierarkisk* opbygget.

Øverst befinder fabriksejeren sig og nederst arbejderne:

»Fabrikanten bestemmer over Dinos far og alle de andre arbejdere, Dino har aldrig set ham. Fra det øverste vindue kan han se ud over fabrikkerne og holde øje med arbejderne. – Kender du fabrikanten? spørger Dino sin far, han siger ja men han siger ikke, hvor godt han kender fabrikanten, så de har nok aldrig mødt hinanden. Men det er fabrikanten der ejer det hele, og først ude på gaden er det, som om han ikke længere ejer Dinos far.« (p. 34-35)

Opdelingen indenfor fabrikkens mure skildres ikke, fordi det hele er set fra Dinos synsvinkel. Men portneren, hvis funktion er overvågning, nævnes som en person der adskiller sig fra arbejderne, og som altså befinder sig på en plads længere oppe i hierarkiet.

Hvad Paul Ejner egentlig laver på fabrikken fremgår ikke. Det centrale i Dinos bevidsthed er at hans identitet som menneske udslettes i det øjeblik han forsvinder ind i fabrikken. Poul Ejner er ikke bevidst utilfreds med at arbejde på fabrikken. I hvert fald føler han sig utilpas ved lediggangen under den lockout med efterfølgende strejke, som skildres i bogens start. Utilfredsheden ligger snarest latent, som et vagt ønske om noget andet og bedre.

Lediggangen under strejken giver stødet til at dette ønske aktualiseres og Poul Ejner forsøger sig med en anden type arbejde, et konkret og overskueligt arbejde, som han godt kan lide og som han er dygtig til, nemlig at fremstille altankasser.

At blive *selvstændig* står for Poul Ejner og med ham mange af de andre arbejdere som adgangspas til en helt anden type tilværelse, en tilværelse hvor han selv bestemmer over sin arbejdskraft, hvor han har glæde af sin produktionsproces, og hvor han ved flid måske kan skaffe sin familie et hus på bakkerne.

Poul Ejner kan imidlertid nok overskue produktionen, men ikke distributionen af altankasserne. Efter at han har fået sin egen lille butik løber en repræsentant med pengene, og drøm-

men om opstigning til småborger brister: »fra nu af skal de altid blive boende i kvarteret.« (p. 30)

Da fabrikken omstiller produktionen fra kakkellovne til olie-fyr bliver Poul Ejner arbejdsløs en kort periode. Derefter får han arbejde som truckfører på havnen, hvor han indgår i et sjak på fire, der ret selvstændigt tilrettelægger arbejdet. Gennem dette arbejde bliver han igen et mere helstøbt menneske:

»Det er som om Poul Ejner ikke længere bliver snydt, de må have snydt ham meget på fabrikken, tænker Dino.« (p. 85)

For Dino betyder faderens skift at han får lejlighed til at være meget mere sammen med ham end før. Hvor han tidligere så ham blive opslugt af fabrikken og senere komme ud af den igen, deltager han nu i både arbejdet og det sociale samvær i pauserne på havnen.

Dinos mor, Esther, bidrager til familiens forsørgelse som hjemmesyerske. Desuden varetager hun husholdningsarbejdet, men symaskinens summen er den mest karakteristiske lyd i lejligheden. Arbejdet som syerske giver anledning til en vis social kontakt, ledsaget af megen kaffedrikning (»Skulle det være fem dråber til?«). Hun opfatter sit arbejde som et slags sikkerhedsnet under familiens eksistens.

Hendes holdning til sit eget og Poul Ejners arbejde og til tilværelsen som helhed er i øvrigt gennemsyret af en lammende *social angst*, der fuldstændig fortrænger lyst, glæde, udfoldelsestrang, sanselighed, nysgerrighed eller andre livsbekræftende kvaliteter. Hun opmuntrer Poul Ejners forsøg på social opstigning samtidig med at hun er fundamentalt skræmt i forhold til det:

»Bare det nu ikke går galt, Poul Ejner. Det ville være så flovt hvis du ikke kan klare det, og du skal ikke regne med at du kan komme tilbage. Så har vi kun mit sytøj.« (p. 28)

Forløbet bekræfter (naturligvis) hendes værste forudannelser, og herefter mener hun at Poul Ejner bør blive på fabrikken resten af sit liv. Hun forholder sig stærkt misbilligende til hans job som havnearbejder og får da også forpurret hans deltagelse i sjakkets flyrejse til København, der ellers skulle have været hans livs eventyrligste oplevelse, hans første og måske eneste anledning til at nyde fabrikanternes glæder – oven i købet på arbejds-

giverens regning.

Denne episode er i øvrigt karakteristisk for deres samliv som sådant. Poul Ejner har begyndt sit arbejde på havnen mod hendes vilje, delvis som et beskedent oprør mod hendes angst for deklassering, hendes konformitet, hendes kedsommelige organisering af dagligdagen, som han i øvrigt selv er dybt præget af. Hans rejse til København sammen med de tre arbejdskammerater ville repræsentere et brud på denne dagligdag, en åbning, mulighed for nye erfaringer. Det vil hun ikke tillade. Især er hun skræmt over den mulighed for seksuelle svinkeærinder, som turen også repræsenterer:

»Jeg har altid været dig tro, og jeg kræver det samme af dig. Selv før jeg traf dig var jeg tro, du skulle ha mig ren!« (p. 97)

Esthers sociale angst er et krav om en tryghed så stor at den konstant begrænser og indsnævrer. Ved at fingere sygdom vinder hun kampen om københavneraturen. Dino har mest sympati for sin far, men han konkluderer alligevel:

»Det er synd for ham, men det er det osse for Esther. Det er synd for dem begge, selv om det ikke er til at sige hvorfor det skal være sådan.« (p. 100)

Modsætningen til den trygge, men indskrænkende og bornerede familiesammenhæng, og til den type arbejde som Dinos forældre kan få, repræsenteres igen af onkel Arkibal. Onkel Arkibal har ikke familie, men er »fri«. Hans arbejde som langturschauffør er for Dino forbundet med eventyr, spænding, dramatik, luksus. Han tør alt det de andre kun drømmer om.

Han tør tage retfærdigheden i sin egen hånd: ved en grundlovsfest møder han den repræsentant der snød Poul Ejner, og han slår ham under slagsmål ihjel. Efter at han har afsonet en dom for uoverlagt manddrab tager han bort som sømand. Politisk er han uorganiseret, men har venstreradikale sympatier.

Gennem sit indblik i først og fremmest faderens arbejde, som er det han bedst kan identificere sig med, kommer Dino til at tage afstand fra de forhold der muliggør at fabrikanten kan »eje« arbejderne på fabrikken. Mere positivt forholder han sig til det relativt frie arbejde på havnen. Han er glad for at moderen er hjemmearbejdende og for den tryghed han får i familien. Men han forstår ikke hvorfor trygheden i den grad må virke kvælende

på livsglæden og udfoldelsesmulighederne. Mest positiv er han da barndommen slutter derfor overfor onkel Arkibals alternativ:

»Om en måned skal Dino ud af skolen. Fabrikken ligger overfor. Men han tænker osse på at der er andet end fabrik. Der er havnen og fjorden som onkel Arkibal fulgte da han sejlede i kajak, med vinger om ørerne, og forsvandt ned under himlen.« (p. 117-118)

Det politiske liv

For Dino er det politiske liv, som han får kendskab til i sin barndom, opdelt i to dele. Der er dels *Socialdemokratiet* som hans forældre og de fleste andre arbejdere stemmer på. Dels er der *DKP* som et mindretal af arbejderne bakker op. Dino får sin politiske skoling ved at lytte til mændenes diskussioner nede i købmandens kælder og på havnen. Socialdemokratiets politiske repræsentanter er »elefanten« (Wulf) og »Sporskifteren«, der er borgmester. Begge nyder stor tillid hos de fleste arbejdere:

»Wulf er Vestbyens mand, han holder med de små i samfundet, han har ikke glemt hvor han kommer fra, og han bor stadig i Vestbyen« (p. 86) siger Poul Ejner om Elefanten. På det punkt er Esther og han enige. Trods sit snobberi bekender hun sig fuldt ud til Socialdemokratiet:

»Det skal ingen hemmelighed være at vi altid har stemt på Socialdemokratiet, og det vil vi osse gøre i fremtiden, når Wulf bliver borgmester.« (p. 101)

Socialdemokraterne står for arbejdsfred og moderat reformpolitik, mens kommunisterne, der primært repræsenteres af havnearbejderen Thorvald, står for politisk uro, strejker, ballade (»Det er kommunisternes skyld«). Og så står de for kritik af socialdemokraterne:

»Thorvald kender den egentlige grund til øgenavnet. Man kan ikke stole på en sporskifter der skifter efter vinden, og en elefant kan være lunefuld som i cirkus Benneweis«. . . (p. 87)

Det viser sig da også at Elefanten »glemmer« at skaffe onkel Arkibal en bil gennem Varedirektoratet, hvad han ellers havde lovet. – Omvendt forholder socialdemokraterne sig ligeså kon-

sekvent fjendsk overfor kommunisterne. Om Thorvald hedder det således

. . . »det var ham der stod for strejken, men han ville ikke bøje sig for flertallet, som Dinos far, da stemningen vendte, og det skyldtes at han blev styret fra Moskva, Dino har hørt det i købmandens kælder. Det var Elefanten der sagde det,« . . . (p. 56)

Dinos konklusion på sin politiske opdragelse er at Elefanten og den lille borgmester bestemmer for meget, at de indskrænker folks mulighed for selvbestemmelse, sådan som det vises under grundlovsfesten. Og at han »vil vide hvad en kommunist er« (p. 75).

Hverken familiemæssigt, arbejdsmæssigt eller politisk er Dino således parat til at overtage sine forældres normer, men alligevel har de på forskellige måder mærket ham, hvad bogens følgende to dele bl.a. handler om.

3. 70'erne

Mellem bogens 1. og dens 2. del ligger et slip på godt 15 år. I den tid har Dino arbejdet som ufaglært på spinderiet og på den lokale venstreavis' trykkeri. Ved indledningen til 2. del er Dino formelt arbejdsløs, men reelt arbejder han sammen med Thorvalds datter Gitte, der er DKP'er og en del andre, på landets første alternative avis.

Avisprojektet

»Bladets redaktionelle linje var tværpolitisk til venstre for midten. Det var altså især arbejdere og andre lønmodtagere som vi henvendte os til.« (p. 122)

Avisens medarbejdere deles om skrivning og teknisk fremstilling af avisen, men der er en tendens til at overlade det praktiske til Dino, som har erfaringer fra et trykkeri. Blandt medarbejderne går der et fundamentalt skel mellem de skråsikre, frelste med de færdige løsninger, og dem der hele tiden reflekterer og problematiserer: Hvordan kan man lave alternativ journalistik uden at

forråde kilderne? – hvordan tilfredsstille læsernes behov for information der har noget med deres eget hverdagsliv at gøre? – hvordan undgå kun at køre på forargelsesstof?

Gitte er repræsentant for den første linje, Dino på trods af at også han nu er medlem af DKP, for den anden.

Avisprojektet er trængt fra tre sider. Det definerer for det første sig selv som en afløser for den socialdemokratiske avis, der er afgået ved pressedøden. Men de lokale socialdemokrater tager afstand fra avisen – og avisen fra dem.

For det andet er avisen trængt af det lokale pressemonopol, venstrebladet, hvis professionalismisme det ikke kan leve op til, og som det ikke kan konkurrere med hvad nyhedsdækning angår. Situationen demonstreres i en nøddeskal: mens de alternative sidder og diskuterer om de skal bruge en protest fra Charter 77 med den mulige konsekvens, at avisen slet ikke kommer ud den dag, sidder de professionelle og fylder lokalspalten og får avisen færdig.

Og for det tredje er avisen trængt i forhold til den landsdækkende sensationspresse, der også kører på forargelsesstof, men som – igen – gør det mere professionelt.

Dino er den som nyder størst tillid ude i byen, blandt avisens kilder og modtagere, men blandt medarbejderne står han ret alene med sine anfægtelser. Den linje der sætter sig igennem gør bladet til de frelstes propagandablad, og de læsere, der tror på at bladet kan og vil gøre noget for dem, svigtes i virkeligheden.

Kærlighed og DKP

Tæt sammenvævet med bladprojektet er Dinos forhold til Gitte og hans politiske projekt.

Et af resultaterne af Dinos politiske opdragelse i barndommen var som sagt, at han ville finde ud af hvad en kommunist var. Som led i dette politiske projekt melder han sig ind i DKP, bryder med sin socialdemokratiske baggrund, forældrene og »Elefanten«, og går over til »Thorvald«. Stærkt medvirkende til denne overgang er Thorvalds datter Gitte, som Dino en overgang bor sammen med, og med hvem han forsøger at finde en ny måde at leve sammen på. Men det socialdemokratiske barn går

ikke særlig godt i spænd med det kommunistiske.

Gittes svar på hvad en kommunist er bekræfter i en vis forstand Elefantens karakteristik. Overfor Dinos konkrete anfægtelser har hun altid abstrakte argumenter:

»I enhver situation er der godt og skidt, revolutionært og reaktionært. Vi kan ikke smide den dialektiske materialisme, læren om modætningernes kamp og enhed, overbord!« (p. 149)

Gitte er som Thorvald præget af »absolutisme«:

»Osse hun accepterede uforbeholdent partiets dispositioner med handling først og diskussion om det bagefter, som et familieanliggende.« (p. 152)

Hendes engagement i klassekampen kan der ikke stilles spørgsmålstejn ved, men nok ved hendes måde at være engageret på.

Opbruddet i hendes og Dinos forhold tilskriver Dino hendes engagement i kvindebevægelsen. Hermed videreføres en af linjerne fra *Elskere elsk*. Dette engagement får Gitte til at undsige det traditionelle parforhold, hun vil finde andre måder at leve på, og hun kører sideløbende med forholdet til Dino et forhold til en københavnsk kommunistisk fagforeningspamper, der hvad partitroskab angår ligner hende selv. Dino reagerer ved at etablere et forhold til en arbejderpige fra Vestbyen, Lizzie, der forholder sig langt mere traditionelt og accepterende til ham.

Som en drøm han ikke vil være ved slæber Dino rundt med en ballast af forventninger, som han har fået ind gennem sin socialdemokratiske opdragelse. Hans fars forventninger til ham var: »Nu går du ud af skolen og finder dig et job og bliver gift!« (p. 125)

Det gør han ikke, men på en vis måde ville han gerne:

»Det stod mig mere og mere klart at jeg ville være bedst tjent med en plads som kommunebogholder i et moderne kontorlandskab under opsigt af autoriserede revisorer, daglige visiter i Elefantens gemakker og opkald til statsforvaltningen. Derhjemme skulle der så gå en lille kirkegift pige, gerne damefrisør på halvdags der ikke kneppede uden om, og vi skulle kunne sige uden at blinke: Først da foråret kom så vi de nye naboer der var flyttet ind i parcellen ved siden af! Sommeren lang blomstrede vores have, og der kom en mand fra TVs havemagasin, og min

kone udtalte at hun rev mellem planterne mens jeg tog mig af det hårde. Dog skete det at vi byttede roller, og det var netop det rare at vi kunne deles om det. Hun var kortklippet og diskussionslysten og idérig med hensyn til hvor jeg skulle grave, men heldigvis var hun indstillet på et kompromis selv om hun havde mest lyst til at flytte rundt på bedene. Der var to kække unger i ægteskabet, en dreng og en pige, drengen slog græsplænen og pigen vaskede op, det var søndag, og jeg så fodbold i TV. En tilbudsand stod i passende temperatur med henblik på aftenen, og ude på lokummet var der et lyserødt nupret tæppe på bræt og gulv; rensmidlerne stod så højt oppe at børnene var uden for livsfare. Vil du så lige holde kæft, gamle fortidsknepper!« (p. 164)

Som følge af disse modsætninger begynder Dino at føle sig som »politisk stammer«, som »retarderet«, »uden social rodfæstelse«, hjemløs både i forhold til socialdemokraterne og kommunisterne. Han reagerer med drukture og ved som sagt at op-søge Lizzie, der ligesom han er politisk stammer. Men finder ingen løsning.

Skematisk kan modsætningerne i 2. del resumeres på flg. måde:

Dino:

socialdemokratisk baggrund:
Esther og Poul Ejner
konkret
erfaring
individorienteret
usikker, »politisk stammer«

problematiserer avisprojek-
tet

Gitte:

DKP-baggrund:
Magda og Thorvald
abstrakt
dogmer
partiorienteret
urokkelig som en træstam-
me, »stalinist«
tror ubetinget på avisprojek-
tet

begge: arbejderklassen, Vestbyen

I romanens 3. del har Dino mødt en ny pige. Ann Mari er gymnasielærer i pædagogikum, med overklassebaggrund og VS-

sympati. Hun repræsenterer mellemlagene, der hermed inddrages mindre karrikeret og mere nuanceret end det var tilfældet i *Elskere elsk*.

Kærlighed, DKP og VS

Dino er nu følelsesmæssigt og seksuelt engageret i to forskellige piger på én gang. Desuden har han Lizzie i baghånden. I første omgang mener han at det han gør er at tage kvindebevægelsen på ordet og rent faktisk eksperimentere med nye samlivsformer, sådan som Gitte krævede det af ham. Men Ann Mari mener noget andet: »Det her er en banal trekantshistorie.« (p. 249)

Hvad enten det er et eksperiment med nye samlivsformer eller en banal trekantshistorie kræver hver af de to involverede kvinder – og Lizzies bror på hendes vegne – at Dino foretager et valg. Dino er efterhånden mest tilbøjelig til selv at fortolke forløbet som et gammeldags drama – og give det en gammeldags afslutning. Inspireret af dels barndomskammeraten Fidos selvmord, dels af onkel Arkibals selvtægt overfor repræsentanten, køber Dino en revolver, som han vil skyde Gittes københavnske formandsboss med!

Men denne form for gammeldags afslutning afvendes af en anden: Han får en opringning fra Gitte der fortæller at hun har forelsket sig i en tredje mand, og nu vil flytte sammen med ham. Den helt melodramatiske afslutning er dermed overflødiggjort, og Dino hoverer en anelse over banaliteten i Gittes valg: »Det liv du pegede på for os var vel nok slet ikke dig?« (p. 307)

Ligesom i 2. del er kærlighedsdramaet gennemvævet af den politiske problematik. Men modsætningerne har forskudt sig med Ann Maris tilsynekomst. Næsten symbolsk bor Ann Mari i et højhus, hvorfra man har udsigt over såvel Vestbyen som bakkerne, men står udenfor begge de »gamle« kvarterers livssammenhæng. Politisk er Ann Mari et udtryk for de intellektuelles socialisme. Hun har gjort op med sin småborgerlige baggrund, men forholder sig stærkt kritisk til såvel Socialdemokratiet som til DKP:

»DKPs ledelse kvalte revolutionen nedefra. De kunne få folk i kog på en arbejdsplads hvorefter de skruede ned i overensstem-

melse med de aftaler som de selv var bundet af. Det nærmede sig i betænkelig grad socialdemokratisme!» (p. 235)

Sovjet kalder hun en »forbenet bedstefarstat«, og hendes vision om socialismen er væsentligst inspireret af Kina – og af teoretiske studier i klassekampens historie.

Dino reagerer på to måder overfor Ann Maris politiske kritik. Dels med vrede og irritation: »Hun manglede kendskab til hvad der rørte sig i arbejderklassen,« (p. 235). Dels med – i forlængelse af sine gamle anfægtelser – at melde sig ud af DKP. Han går op og deponerer sin partibog hos Gittes far, Thorvald. I hans politiske univers rubriceres Ann Mari som »strammer« i modsætning til ham selv, den politiske stammer. Samtidig stiller han krav om at han, Dino, hans erfaringer med sine forældre, med sin barndom, med Gitte og Thorvald skal kunne rummes indenfor en politisk forståelsesramme, før han kan være med:

»Man kan ikke bare kappe over, søge husly og stænge døren. Vi må videre folkens. Spredes og mødes igen og dele vore erfaringer med hinanden. Der må være en sammenhæng i venskaber og kærlighed, kontinuitet på kryds og tværs. Hvad siger du så brormand! Jeg siger skal det være på den måde så er jeg med.« (p. 307)

Bogen anskueliggør således de forskellige betydninger af stammerne som jeg nævnte indledningsvis. Arbejderne er – hvad enten de er socialdemokratiske eller kommunistiske – *både* det solide fundament *og* de politiske stammere. Afstamningen kan man ikke løbe fra. Hvordan man skal overkomme de partipolitisk bestemte spaltninger og den politiske stammen siger Ulrik Gräs ikke så meget om. Bogens slutvision indeholder et opgør med undertrykkelsen i alle de situationer han husker fra fortiden – og en forening af alle bogens hovedpersoner, inklusive Ann Mari. Det er en smuk, men ukonkret vision.

Men Ulrik Gräs er jo ikke den eneste der ikke ved hvordan det skal lade sig gøre. Og hans diagnose af problemerne er i hvert fald værd at tage med for andre der spekulerer over dem, fordi han *ikke* begår den fejl som så mange på venstrefløjen har begået og lidt under: at holde følelsesliv, seksualitet, hverdagsliv og politik skarpt adskilte.

Tematisk sker sammenkoblingen ved at alle de handlende og

følelse personer også er politiske personer, og ved at den udvikling som de gennemgår på ét område også får konsekvenser på andre områder. Barndommen hænger sammen med nutiden, når man bliver forelsket kan man også komme til at skifte politisk holdning (og omvendt), fantasien og drømmene kan være bagstræveriske men alligevel virksomme, også hos de progressive.

Sammenhæng og stil

Hvis man betragter *Elskere* *elsk* og *Stammerne* under ét, er det karakteristisk, at det er mændenes situation i 70'erne der fokuseres skarpt på og gås i dybden med. Kvinderne fremstilles mere stereotyp og overfladisk. Kvindesocialisationen inddrages ikke i særlig høj grad til forklaring af kvindernes adfærd og problemer. Kvindebevægelsen indgår især indirekte, gennem de *konsekvenser* som den har haft for romanernes kvindelige – og dermed også mandlige – hovedpersoner. I en vis forstand kan romanerne derfor ses som *modstykker* til 70'ernes kvindelitteratur; nemlig i den forstand, at de tager problemer, omkostninger, forandringer op, som er blevet fremstillet i kvindelitteraturen, og forholder sig til dem ud fra mandens synsvinkel.

Denne synsvinkel er et sammensurium af følelser og overvejelser der ligger bag de mandlige hovedpersoners reaktionsmønstre. I disse følelser og overvejelser indgår både kærlighed og had, tiltrækning og frastødning, respekt og fjendskab, (bevidst) vilje til forståelse og (mere ubevidst) voldsom reaktion imod alt det som kvindebevægelsen står for.

Tilsvarende kan romanerne forstås som modstykker til de ideer og udtryksformer som er gængse indenfor den organiserede venstrefløj. Disse ideer og udtryksformer er fattige og flade, paroleagtige, endimensionale. De kan ikke indfange kompleksiteten i virkeligheden.

Romanerne er således skrevet ud fra en bestræbelse på at få hele det indre bagland med, at lægge de nemme løsninger bag sig for at få fat i de *modsigelser* der indgår i vores liv. Og der er vel at mærke tale om modsigelser der, hvis de ligger brak, nemt kan

føre det enkelte individ til desillusionering, kynisme eller reaktion. Altsammen aktuelle tendenser.

Det er Ulrik Gräs' pointe at også de progressive ejer en indre svinehund; også hos dem er bagstræveriske drømmere og fantasier virksomme. Det fortrængte og det reaktionære ligger lige under overfladen, og det bekæmpes ikke med korrekte paroler eller med kritiske angreb.

Når man er ulykkeligt forelsket, er parolerne om at finde frem til nye samlivsformer vand ud af ørerne. Og når man er trængt, kan selv nok så berettiget kritik og angreb fra venstre fremkalde reaktion:

»Mangelfuldheden lå hos mig, og jeg mærkede det mere end nogensinde hvis det var Birgit der provokerede. Hun gjorde mig afmægtig, med en plump vrede som en knast i hovedet.

– Jeg fik ikke noget svar, Dino!

Birgit så udfordrende på mig. Saksen i min hånd løftede automatisk det ene ben og pegede mod hendes hals. Sådan fremkaldtes en fascist, og det vidste hun; sæføli vidste hun det godt«.
(*Stammerne*, p. 153)

Virkeligheden – også de progressives – er mindre skematisk og mere kompliceret end det fremgår af venstrefløjens kogebog.

Når Ulrik Gräs så skarpt kan få afdækket modsigelserne skyldes det – også – hans fremstillingsteknik og hans stil.

De første bøger som Ulrik Gräs har skrevet, *Mandskabet* (1965) og *Kajplads* (1967), begge novellesamlinger med sømandslivet som tema, er holdt i en stilfærdig realistisk stil. Med romanen *Fatimas hånd* fra 1971 bryder Ulrik Gräs med såvel tematik som skrivemåde. *Fatimas hånd* tematiserer branden i verden – en brand der også når ind i en dansk provinsby – og gør det i en rablende modernistisk sprængt prosa.

101 kilometerstenen fra 1974 er mindre sprængt og mere struktureret gennem sit tredelte forløb og sin fastholdelse af en udviklingshistorie som synsvinkel. Som tidligere nævnt beskæftiger den sig med forholdet mellem socialisation og nutid og peger på den måde frem mod *Stammerne*.

Det karakteristiske for *Elskere elsk* og *Stammerne* er at de overvejende er skrevet i jeg-form. Det er en form, der går meget tæt på hovedpersonen og som er velegnet til stream-of-

consciousness-teknik, associative forløb, dækket direkte tale, brud, spring. Alle disse muligheder udnyttes af Ulrik Gräs.

I *Elskere elsk* er det en kilde til megen morskab for læseren, at fortællingen berettes af Karl John, der ikke forstår, hvad der sker. Det er oplagt at forfatteren udnytter spændingen mellem den intetanende, uforstående fortæller og det barske begivenhedsforløb til netop at fremhæve alle Karl Johns traditionelt mandlige og reaktionære træk. Han udstiller dem.

Samtidig er der også en vis grad af indforståethed mellem forfatter og fortæller, der især kommer frem under de mange og lange dukturer. Måske er der for mange og måske er de for lange. Men de er i hvert fald gode til især én ting: de sætter fortælleren i en særlig stemning af modtagelighed og labilitet, der på én gang åbner op for de karakteristiske modsætningsfyldte erkendelser og bevidsthedsskred og viser hvor blokeringer findes. Beværetningen er ikke kun stedet for eskapisme, selvhævdelse og brovtende mandesnak, men også for frigørelse. Netop i den sammenhæng udfolder de associative forløb sig, hvorigennem fortid og nutid, socialisation og handlingsmuligheder i 70'erne, sammenkædes.

Måske kan man sige at Ulrik Gräs i *Elskere elsk* gør sig opgaven lovlig let ved generelt at indlægge så klar distance til fortælleren. Læseren kan let skubbe problemerne fra sig som atypiske, som problemer der kun opstår for tilbagestående uoplyste individer.

Anderledes i *Stammerne*.

I *Stammerne* er der ikke særlig mærkbar distance fra forfatterens side i forhold til fortælleren. Det bevirker at problematikken omkring de progressives fortrængte bagland fremstilles på en mere solidarisk måde og også på en mere hudløs måde. Et enkelt eksempel.

Dino er på dukture for at flygte fra problemerne på bladet og fra Gitte. Han ved ikke rigtigt selv hvorfor, men ud på natten og i en kæmpebrandert tyr han til barndomskammeraten Lizzie, der ikke orker at afvise ham:

»Mistanke og tvivl vekslede hjælpeløst, man fik lyst til at hjælpe hende på gød, gi hende et bevis på en overløgt handling. Vise hende en leg som vi legede nede i kælderen under varmerø-

rene. Knivens æg mellem fingrene. Frem og tilbage i hug, med ydersiden af tommeltot som udgangspunkt. Hurtigere og hurtigere. Fido kunne så det spyttede stål. Dino, hold op. La være med det pjat! Hørte jeg rigtigt? Hvor fladt kunne a'et blive i en vurderingssag fra Vestbyen? Gu var det ej leg for mindreårige. Det var en afledningsmanøvre for ikke at kappe stilken på hendes morgenkåbe og slippe solsikkerne løs; hun skulle altid klæde sig i blomster, og de var overalt, stod i tapetet, krøb i gardinerne, stak i krukker fra Føtex' lervareafdeling og hang over hendes seng med en falden rose fra skydeteltet«. (p. 195-196)

Situationen er grotesk: Lizzies hjælpeløshed og hjælpsomhed fremkalder hos Dino lyst til vold og aggression – og at han lander hos Lizzie skyldes i virkeligheden at den bevidste overlegne og paroletro Gitte har afvist ham! Samtidig kommer barndommen ind i billedet: Dinos aggression tager samme form som under barndommens leg med knive i kælderens, han er spontant tiltrukket af barndommens velkendte rollefordeling mellem kønnene – og også voldsomt frastødt af den og de mindelser den giver («Hvor fladt kunne a'et blive i en vurderingssag fra Vestbyen?»).

Eksemplet er typisk for de sammenkoblinger der sker i *Stammerne*, og for den måde som erkendelse, bevidsthedsskred og blokering er blandet sammen på.

Barndomsskildringen i *Stammerne* er som sagt aktualiseret gennem brug af præsensformen. Men en anden vigtig grund til at barndommen er så levende og nærværende, er at andre persons udsagn, vurderinger og holdninger uproblematisk indoptages i fremstillingen. Et par eksempler:

»Varedirektoratet! Onkel Arkibal siger navnet, og Dino gentager det for sig selv. Varedirektoratet må være et lisså vigtigt sted som kongens slot med de tre små prinsesser, og Elefanten har adgang til det.« (p. 11)

»Knud er overført til gymnasiet, det er dér hvor alle de kloge går som engang skal styre landet.« (p. 66)

Barnet er afskåret fra egentlig stillingtagen, men indoptager gennem andres betoning et helt modsætningsfyldt socialt billede, hvis bestanddele det først efterhånden bliver i stand til at bearbejde. Autoriteten i de voksnes stemmeføring er gengivet i

den dækkede direkte tale.

De skjulte citater går igen i Dinos voksne liv, og bestræbelsen i det voksne liv er netop at blive klar over hvad der ligger af uforarbejdet tankegods, som fordomme, overfølsomhed, spontane reaktioner fra barndommen. Denne bestræbelse hos Dino ligger på linje med hans reaktion på det paroleagtige sprog, som Gitte, Birgit og Ann Mari benytter sig af, og som vrængende gengives i hans indre monologer:

»Gud hvor er du patetisk, sagde hun, og så fik jeg sangindlæringen en gang til. Sex var ikke et spørgsmål om et knald. Der var skam osse sociale dimensioner, man kunne ha venner på mange følelsesmæssige planer, og hun kunne ikke drømme om at gå i seng med én som hun ikke samtidig var på bølgelængde med. Hendes ny situation var nu at kunne sige nej, og afslaget omfattede osse mig hvis det stak hende. Hun havde fundet sin rytme, og jeg burde finde min, det var ikke nødvendigt at de slavisk fulgtes ad. Men det ville være fint hvis de undertiden faldt sammen, til glæde for os begge. Kærligheden skulle være en opmuntring i klassekampen«. (p. 130)

Det sprog som Ulrik Gräs bruger betegner modsætningen til det paroleagtige, abstrakte sprog: det er konkret, fuldt af brud og modsigelser, det er saftigt, slagkraftigt og billedmættet:

»Lille Frederiksen gir los mod alle de riger og lande. Nimbo signalerer fra land. Kom kun frit frem mellem stammerne. Hold dig ikke tilbage. Du skal nok få den delfin«.

»Onkel Arkibals blå kajak skyder ud af himlen, vi hægter os på, lille frøken Glanum, og holder trit med solen der er varm på hav og jord.« (p. 308)

Ulrik Gräs forsøg på at indkredse venstrefløjens indre bagland, der lå brak især i første halvdel af 70'erne, er ikke enestående. Det er en del af en tendens som har været i færd med at formulere sig sideløbende med politiseringen efter 1970, og som fra slutningen af 70'erne er blevet stadig mere påtrængende.

Romaner som Mogens Lylme-Christensen: *Anders og damerne*, Steen Kålø: *Skønne dage* og ikke mindst Arne Herløv Petersen: *Imod fremtids fjerne mål* (1975) var nogle af de første som tog spørgsmålet om mandesocialisationen op og konkretiserede det i forhold til venstrefløjens generelle teorier om frigørelse og i

forhold til dens praksis. Af disse er *Imod fremtids fjerne mål* nok den der ligger tættest på.

Arne Herløv Petersen griber ligesom Ulrik Gräs tilbage til 50'erne for at få fat på forudsætningerne for den mandsrolle der også forfølger de frigjorte. Tilsvarende indfanger han tiden, stemningen, forældregenerationens hverdagsliv, spørgsmålet om klassesolidaritet i en overgangssituation, de forskellige organisationer på venstrefløjnen fra DKP over SF og VS tilbage til DKP, seksualiteten.

I sin ambition er romanen vor tids udgave af *Pelle Erobreren*. Dette er helt klart fra forfatterens side; hovedpersonen hedder Pelle, bogen er opbygget med stor episk bredde i fire dele, det er det politiske individs opvækst og dannelse, barndom og manddom der fokuseres på. Pointen er så dén, at vor tids Pelle kommer i gymnasiet og bliver gymnasieelev i stedet for at blive leder indenfor den faglige eller kooperative bevægelse. Og at vor tids Pelle udgår fra og ender i en DKP-sammenhæng i stedet for en socialdemokratisk sammenhæng.

Men Arne Herløv Petersen går ikke helt så tæt til benet af de modsætninger han fremstiller – seksuelt, klasse-mæssigt, emotionelt, politisk – som Ulrik Gräs (selv om de i øvrigt begge er organiseret i samme parti, DKP). Ungdomsoprøret, hippiekulturen, universitetsmarxisterne, venstresocialisterne affærdiges med mere eller mindre berettiget skepsis. Kvindebevægelsen nævnes overhovedet ikke.

Det er Arne Herløv Petersens anliggende at gøre opmærksom på at alt ikke begyndte med 1968, at der var og er traditioner længere tilbage i arbejderbevægelsens historie, som måske er vigtigere end det opreklamerede ungdomsoprør – og at der skete en del i 60'erne før 1968. Dette er vigtigt – og siges sjældent. Men det ville være fejlagtigt af den grund at affærdige de strømninger som 1968 medførte som overfladekrusninger. Repræsentanterne for det er i *Imod fremtids fjerne mål* Pelles ungdomselskede Sine, der dør af en overdosis heroin, gymnasieeleven Jørgen der er benhård BO-ml'er, og næsten værst den pædagogstuderende Esben, der er VS'er og *kun* har fodformede kreative meninger. At gøre op med de tendenser er ikke særlig svært, og der er ikke rigtig noget af ungdomsoprøret *inden* i Pelle.

Selv om der således er mange ligheder mellem Arne Herløv Petersen og Ulrik Gräs er der den afgørende forskel, at Ulrik Gräs i langt højere grad behandler modsætningerne indefra og går tættere på dem.

Mere på linje med Ulrik Gräs' romaner er f.eks. Per Olov Enquists og Anders Ehnmarks *Manden på fortovet* (1978) og ganske særlig Hans Jørgen Nielsens *Fodboldenglen* (1979). Begge er led i venstrefløjens statusopgørelse i 10-året efter 1968 og begge behandler det problem, som også er afgørende for Ulrik Gräs': spørgsmålet om forholdet mellem tradition, kontinuitet og forandring. På hvilke måder kan forandringer ske, hvordan er forholdet mellem det enkelte individ og dets klasse, mellem kønnene, mellem venstreorienterede fra mellemlag og arbejderklasse, hvad bærer de enkelte individer med sig i deres forsøg på at ændre verden og sig selv?

Fælles i holdningen til disse problemer er at det er nødvendigt at tage traditionerne og kontinuiteten mere højtideligt end det hidtil har været gængs. Hvis »manden på fortovet« fortsætter med at være tilskuer, har venstrefløjen spillet fallit.